

Олександр Мельник

СТАВЛЕННЯ УСДРП ЩОДО УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ
ЯК ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСТИТУАНТИ
(БЕРЕЗЕНЬ 1917 — КВІТЕНЬ 1918 РР.).

Mel'nik A.A. Attitude of USDRP toward the Constituent assembly, as to national Konstytuante (March 1917 — April of 1918 years). The basic problems of activity of the Ukrainian social democrats are considered in attitude toward the Constituent assembly, as to the method of permission of national, socio-economic and political conflicts in Ukraine in the period of national democratic revolution of 1917–1920 years.

Розглянуті основні проблеми діяльності українських соціал-демократів у ставленні до Установчих Зборів як засобу вирішення

національних, соціально-економічних і політичних конфліктів на Україні в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

Ідея Установчих Зборів, реалізована у добу Великої французької революції, набула значного поширення в демократичних колах Росії та України на початку ХХ століття. Але матеріалізація цієї ідеї стала можливою лише після повалення самодержавства. Лютнева революція 1917 року і певне послаблення центральної влади в Росії дали надію національним силам України реалізувати право української нації на самоврядування через скликання своїх Установчих зборів для розв'язання власних національних, політичних та соціально-економічних проблем. Але втілення в життя цієї ідеї ставило під загрозу скликання Всеросійських Зборів як найвищого владного органу. Тому майже відразу між політичними силами Росії, які взялися втілювати у життя справу скликання Установчих Зборів, виник гострий конфлікт, який набув ще більшої напруженості з появою нової владної структури — Рад. У жорсткій боротьбі в Україні зіткнулися концепції: «Вся влада Всеросійським Установчим Зборам», «Влада Українським Установчим Зборам», «Вся влада Радам».

Своє ставлення до майбутнього України й ролі Установчих Зборів українські соціал-демократи висловили 30 березня 1917 р. В №1 «Робітничої газети» було опубліковано передовицю «Треба готуватися». На думку партії, Установчі Збори, обрані на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування мали стати установою, що висловить волю народу. Завдання Установчих Зборів полягало в тому, щоб «...встановити основні закони життя держави, встановити нову владу, яка мала б ті закони переводити пристосовувати до них все державне життя [1]. Під основними законами УСДРП розуміла: встановлення нового державного ладу, налагодження взаємовідносин між вищою владою й народними представниками, впровадження й захист прав і свобод окремих національностей, розв'язання аграрного питання й вихід із війни. Установчі Збори, на думку автора статті, мали бути скликані найближчими місяцями. Завдання місцевих організацій — підготувати народ до участі у виборах, для чого необхідно провести велику роз'яснювальну роботу серед населення. (Кожен повинен знати, що таке Установчі Збори і які їх завдання). Тільки за таких умов можна сподіватися на те, що вибори пройдуть успішно і збори матимуть належну силу.

Член редакції «Робітничої газети» і один з лідерів та ідеологів партії М. Ткаченко у своїй статті «Волею та правом народу українського» уявляв майбутню Україну як автономію у складі Російської Федеративної Республіки, економічною основою якої є тенденція до об'єднання сільського господарства (кооперативний рух), гірничої та металургійної промисловості. Політичну основу України повинен становити рух до об'єднання в союзи й духовна єдність народу. Лише автономія забезпечить надходження значної частини прибутків українському народові [1]. Санкціонувати автономію України повинні були крайові Установчі Збори, які б виражали волю українського народу. «І якщо це вдасться зробити, то УСДРП не буде виступати за створення незалежної держави» [1].

Федеративну республіку українські соціал-демократи уявляли як об'єднання окремих держав, які віддають частину своїх функцій спільному уряду. Автономна Україна в складі федерації мала б такий вигляд: державна мова — українська; всіма справами на своїй території відає український народ; спільному урядові віддаються справи оборони федерації, зовнішньої та фінансової політики, управління деякими залізницями; національні меншини беруть участь в управлінні Україною, яка повинна подбати про збереження й розвиток їх культури.

4–5 квітня 1917 р. в Києві відбулася конференція УСДРП, на якій були присутні делегати з Києва, Полтави, Одеси, Петрограда, Москви, Харкова, Черкас, Бердянська. На ній були підтверджені програмні положення про домагання автономії України і федеративний устрій демократичної Росії. Конференція не розглядала окремо питання про Всеросійські Установчі збори, пов'язуючи розв'язання проблеми автономії тільки з Українськими Установчими зборами. Тому було прийнято рішення негайно розпочати роботу для їх скликання. Українські збори мали виявити волю як українського народу, так і тих народів, що живуть в Україні.

На конференції знову постало питання про об'єднання УСДРП і РСДРП(м) на основі визнання російськими соціал-демократами національної програми українців й принципу федералізму в побудові партійних організацій. Можливими визнавалися блоки й з українськими партіями і організаціями, які стояли на платформі автономії України [2].

Процес переходу у площину реальних дій, щодо національних і Всеросійських Установчих зборів для українських соціал-демократів розпочався, коли у вересні 1917 р. у Катеринославі

проходила крайова конференція УСДРП. Досвід корніловщини змусив переглянути стосунки з партіями, які стояли праворуч від УСДРП (кадети, УПСФ), блок з ними був визнаний неможливим [3]. Щоб мати підтримку селян, у резолюції з аграрного питання делегати визнали за необхідне передати землю під контроль земельних комітетів до скликання Установчих зборів. Цим УСДРП вигідно відрізнялась від інших українських партій. Але члени партії, які входили до складу Центральної Ради або Генерального Секретаріату, проводили зовсім іншу політику стосовно засобів розв'язання аграрної проблеми.

Вважаючи, що відмова від участі у виборах до Всеросійських Установчих зборів зашкодить розв'язанню проблем українського робітничого класу, організації УПСР Сходу і Півдня України прийняли рішення про активну участь у підготовці до виборів, блокуючись лише з партіями «...які підтримують всі соціальні і національні домагання організованого українського пролетаріату» [3]. Остаточо розглянути і прийняти виборчу платформу, визначитися зі справою блоків мав IV з'їзд партії, який проходив у Києві з 30 вересня по 3 жовтня 1917 року.

У проекті резолюції, яка була запропонована делегатам, говорилося: «Виходячи з необхідності скликання Установчих зборів у призначений Тимчасовим урядом строк і закликаючи товаришів до енергійної роботи по підготовці виборів, IV з'їзд УСДРП вважає, що завданням Всеросійських Установчих зборів є встановлення в Росії федеративної демократичної республіки, розробка та прийняття основного закону Російської федерації» [4]. Але було зроблено застереження, що Всеросійські збори не повинні порушувати права націй на повне самовизначення, аж до скликання окремих Установчих зборів недержавних народів Росії. Стосовно Українських Установчих зборів проект резолюції пропонував визнати необхідність скликання суверенних Українських зборів, а партійним організаціям розгорнути в масах широку агітацію за їх скликання, партійній фракції у Центральній Раді підготувати й винести на її розгляд відповідний законопроект про Установчі збори.

Справу блоків запропонували розв'язати таким чином: на виборах до Всеросійських Установчих зборів партія може блокуватися з УПСР, Селянською Спілкою і Радами робітничих і солдатських депутатів; на виборах до Українських зборів виступати окремим списком.

Стосовно проекту резолюції на з'їзді розгорнулася жвава дискусія. Частина делегатів на чолі з Д. Антоновичем запропонувала обмежити повноваження Всеросійських Установчих зборів лише розробкою загального статуту федеративного ладу Росії. Друга частина делегатів до вже означених повноважень цих зборів вимагала додати й розгляд основних положень аграрної реформи, «...бо на цьому ґрунті ведеться страшна агітація проти автономії» [5]. М. Ковальський взагалі виступив проти чіткого розмежування повноважень Всеросійських і Українських Установчих зборів. Більшістю голосів проект резолюції про ставлення партії до Всеросійських і Українських Установчих зборів було прийнято без поправок. Але з'їзд не визначився з повноваженнями Українських Установчих зборів та строком їх скликання.

Виявилися розбіжності серед делегатів і стосовно тактики блоків партії на майбутніх виборах. Д. Антонович підтримав лінію ЦК: блок з українськими партіями на виборах до Всеросійських зборів і окремих списків на виборах до Українських зборів. М. Порш, займаючи більш реалістичну позицію щодо можливостей УСДРП, запропонував блок не тільки з УПСР, але й з іншими українськими партіями, що, на його думку, збільшить можливості партії і об'єднає весь український рух у його боротьбі за автономію України. Представник «лівого» крила партії — Є. Неронович принципово виступив проти блоку, бо, на його думку, це спрямує зусилля партії в інший бік. І знову більшістю голосів ухвалюється проект ЦК. Прийняття цієї резолюції означало, що партія значно переоцінює свої сили і можливості, що могло негативно вплинути на результати виборів для УСДРП. Крім того, значною тактичною помилкою партії було внесення в резолюцію з аграрного питання положення про збереження приватної власності на землю для господарств, «...котрі мають землі не більше норми, встановленої Українськими Установчими зборами» [6]. Зрозуміло — партія намагалася не вийти за межі буржуазно-демократичних перетворень й не допустити анархії на селі. Але село в своїх домаганнях пішло значно далі від теоретичних уявлень УСДРП і, щоб зберегти свої позиції, партії треба було рахуватися з реаліями життя. Для цього треба було кращі сили партії (УСДРП) залучити до виборчої роботи. Першочерговими завданнями партії мали стати — складання виборчих списків, створення блоків, агітація й організація. ЦК партії видав циркуляр №1 до всіх партійних організацій, у якому Днем виборчого фонду УСДРП призначалося 22 жовтня.

Місцеві організації повинні були провести 21 жовтня збір коштів серед робітників, а 22 — організувати платні мітинги, концерти, лекції. Члени заводських організацій мали відрахувати частину заробітку. Із зібраних таким чином коштів організації повинна була внести 25% до каси ЦК для передвиборчої агітації.

Проте повідомлення з місць про організацію передвиборчої роботи були дуже тривожними. У більшості міст організації УСДРП не проявили наполегливості [7].

Проте виборча робота все ж зрушила з місця. При Генеральному Секретаріаті почало діяти Бюро з питань виборів до Всеросійських Установчих зборів, було розроблено графік виборів, за яким до 2 жовтня 1917 р. мали бути складені і оприлюднені списки виборців, до 9 жовтня — розглянуто скарги, до 19 жовтня — оголошені списки кандидатів, до 12 листопада — вручені виборцям виборчі картки, конверти й записки.

Справа з блоками до Всеросійських Установчих зборів була розв'язана таким чином: блок УСДРП, УПСР та Селянської Спілки (український соціалістичний блок) укладено у Подільському, Київському, Катеринославському округах, а також на Румунському, Південно-Західному фронтах; на Херсонщині, Харківщині українські есери об'єдналися з російськими есерами [8]. Причому в загальному списку УСДРП і УПСР перші завжди мали перевагу щодо кількості кандидатів.

25 жовтня 1917 року у Петрограді відбувся більшовицький заколот, унаслідок якого вони захопили владу. Російська революція вступила у нову фазу свого розвитку від буржуазної демократії до диктатури пролетаріату. 27 жовтня постановою РНК було підтверджено строк виборів до Всеросійських Установчих зборів — 12 листопада. Політика підтримки Установчих зборів більшовиками, після їх приходу до влади, вочевидь, зводилась до таких цілей: переслідувала дві мети: з одного боку, В. Ленін не виключав можливості перемоги списку РСДРП(б), і тоді їх влада стала б легітимною; з другого, — у разі поразки більшовиків намагався заздалегідь обмежити права цих зборів, поставивши перед вибором — узаконити радянську владу або звинуватити Установчі збори у контрреволюційності й розігнати їх. Тому В. Ленін так поспішав зі збройним повстанням до скликання Установчих зборів. Але переворот у Петрограді ще не означав перемогу більшовиків у межах всієї Росії. Тому в критичний момент боротьби за владу треба було надати перевороту видимість легітимності, чим випередити

можливі пристрасті й апеляції до майбутніх Установчих зборів. На цьому шляху більшовики не шкодували обіцянок, хоч у цьому й була велика частка лицемірства.

Відчуваючи реальну загрозу з боку більшовиків, політики Центральної Ради вирішили прискорити справу з впровадженням автономії і проведення виборів до Українських Установчих зборів. 6 листопада 1917 р. зібралася на термінове засідання Мала Рада. Голова Центральної Ради зачитав текст III Універсалу, яким Україна проголошувалася республікою у складі Російської Федерації та визначалися її межі. Проте остаточно визначити нові державні форми України мали її Установчі збори. Вибори до них було призначено на 27 грудня 1917 р., а днем їх скликання — 9 січня 1918 р. [9]. Результат голосування: 42 члени Малої Ради висловилися за Універсал, 5 утрималося.

11 листопада на засіданні Малої Ради вже у зв'язку з прийнятим Універсалом обговорювалося питання, присвячене Українським Установчим зборам. Всього треба було обрати 301 депутата, але не виключалася можливість збільшення цього числа за рахунок депутатів від військових округів і тих територій, які мали висловити бажання взяти участь у виборах за постановами повітових Рад [10]. Була обрана і затверджена Головна комісія у справах виборів до Установчих зборів УНР, Головою якої було обрано М.Н. Мороза.

У той же день Мала Рада розглянула проект закону про вибори до Українських Установчих зборів, в основу якого було покладено Закон про вибори до Всеросійських Установчих зборів. Пройшло постатейне читання законопроекту. За цим законом вся територія України була поділена на 10 округів, до яких увійшли повіти, що мали більше 50% українського населення. Право обирати і бути обраними дістали громадяни, які проживали на території України й досягли 20-річного віку на день складання списків виборців, без різниці статі, громадського стану, національності й віри. Вибори загальні, прямі, рівні, з таємною подачею голосів. Голосування мало проводитися згідно з партійними списками за пропорційною системою. Вибори вважалися дійсними, якщо в голосуванні візьме участь більше 20% виборців. Низький рубіж для обрання депутатів автори закону заклали, виходячи з досвіду попередніх виборів [11].

Закон було прийнято 16 листопада 1917 р. на засіданні Центральної Ради. Постановою Центральної Ради від 15 грудня 1917 р. територія України була поділена на 16 округів, додалися: Одеська,

Острогозька, Валуйська, Бірючська, Богучарська, Новооскольська [12].

12 листопада почалися вибори до Всеросійських Установчих зборів. Але через обставини як технічного, так і політичного характеру у деяких округах України вони були перенесені. 19 листопада почалися вибори на Волині, 26 листопада на Київщині і Чернігівщині, після 26 листопада — на Поділлі [13].

У виборах до Всеросійських Установчих зборів в Україні взяло участь 8402902 виборці, що становило 55,3% їх загальної кількості. Найбільш активними були виборці Чернігівської, Полтавської і Катеринославської губерній, яких прийшло до виборчих дільниць 76,3%, 73,8%, 67%, відповідно. Найменшу зацікавленість у результатах виборів виявило населення Подільської і Херсонської губерній, там прийшло голосувати лише 31,7% і 45,9% виборців, що, можливо, було пов'язано з дуже низьким рівнем освіти селян, у першому випадку, і пасивністю міського населення (яке становило 30%), у другому. Загалом українські партії здобули 5378537 (64%) голосів. Але найбільший успіх українські партії (особливо УПСР у блоці з Селянською Спілкою) мали в аграрних губерніях, здобувши: у Подільській — 88,5%; у Полтавській — 82,6%; у Київській — 80,2% голосів виборців. Цей успіх був пов'язаний як з надіями селянства отримати землю мирним шляхом, так і з прорахунками загальноросійських партій, які майже не мали впливу на українське село. Крім того, загальноросійські партії есерів, меншовиків і кадетів виявили себе противниками української автономії, з якою українське селянство пов'язувало покращення свого економічного становища.

Серед українських партій безумовними лідерами були українські есери, які здобули у блоці з Селянською Спілкою або разом з УСДРП і російськими есерами — 58,2% голосів. Незначна кількість голосів, які здобули УСДРП і УПСФ (107613 і 26066, відповідно), вказували як на незначну соціальну базу цих партій (переважно українське населення міст), так і на прорахунки в передвиборчій роботі.

Після того, як українські соціал-демократи дізналися про попередні результати виборів до Всеросійських Установчих зборів в Україні, вони різко змінили своє ставлення до них. Так, у передовиці «Всеросійські Установчі збори» («Робітнича газета» від 13 грудня) Всеросійські збори вже розуміються тільки як конференція. Всеволодний характер цих зборів партія визнала недопустимим.

«Гра навколо Установчих зборів Росії тільки на руку буржуазії і на шкоду трудящим України» [14]. Це був погляд на Всеросійські Установчі збори досить значної частини партії, яка не бажала зрозуміти, що, віддавши на поталу більшовикам ці збори, вони тим самим ставлять під загрозу скликання Українських Установчих зборів.

5 січня, вранці, більшовики силою зброї розігнали демонстрацію в підтримку Установчих зборів в Петрограді. На цій демонстрації було близько 60 тис. учасників, з яких 10 тис. робітників [15]. Так почалася збройна боротьба більшовиків з демократією. 5 січня 1918 р. о 16 годині Я.Свердлов відкрив Установчі збори Росії і оголосив «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу». Але обраний головою Установчих зборів В. Чернов, заявив, що Установчі збори є єдиною верховною владою Російської держави, чим відкинув домагання більшовиків на визнання влади Рад.

О 5-й годині ранку 6 січня перше і останнє засідання Всеросійських зборів було закрито. В ніч з 6 на 7 січня ВЦВК затвердив декрет про припинення діяльності Установчих зборів.

Різними були відгуки з приводу розігнання Установчих зборів. Так українські соціал-демократи не дуже переживали за це, бо, на їхню думку, російська революція на той час вже перестала існувати як єдиний процес, а поділилася на декілька процесів у різних частинах колишньої Російської імперії з різним соціальним змістом, завданнями і методами революційної боротьби. Тому Всеросійські Установчі збори мали значення лише для Великої Росії і не могли бути дійсним проявом взаємовідносин суспільних сил у межах всієї Росії. З цього лідери УСДРП робили висновок, що розпуск Установчих зборів «...нічого не змінює в нашому політичному становищі» [16]. Вони ніби забули про Всеукраїнський з'їзд Рад, «ультиматум» РНК, Харківський уряд, спільні кордони й історію. Тому у жодному разі не можна було ухилятися від цієї проблеми, роблячи вигляд, що події в Петрограді не стосуються України.

У той час, коли в Петрограді було розігнано Всеросійські Установчі збори, в Україні проходили вибори до Українських Установчих зборів. Специфікою виборів до них було те, що вони проходили в умовах політичного і військового протистояння між Центральною Радою і Народним Секретаріатом.

Але цілий ряд обставин не сприяв нормальному ходу виборів: фінансові проблеми не дозволили багатьом комісіям своєчасно роз-

почати роботу; переважно виборців (три виборчих кампанії поспіль); мало було часу для підготовки виборів; стан громадянської війни. Тому, вибори призначені на 27–29 грудня 1917 р., не відбулися в жодному з округів. Тому на нараді голів окружних комісій (22 листопада) було прийнято рішення про перенесення виборів на 7 січня 1918 року. Вибори відбулися у 6 округах, на які припадало 267 депутатських місць. Головна причина провалу виборів в інших округах була пов'язана з громадянською війною.

УСДРП йшла на вибори окремим списком. Серйозним попередженням українським партіям у їх державницькій діяльності був значний відсоток абсентеїзму, який коливався від 41% на Полтавщині до 84,8% на Херсонщині. Причинами низької політичної активності виборців, порівняно з виборами до Всеросійських зборів, були: невиконання українськими партіями своїх обіцянок, проголошених III Універсалом; невизначеність стосовно долі Установчих зборів як вищого органу влади; більшовицька агітація та збройна боротьба РНК з Центральною Радою; наявність двовладдя; певна невідповідність місцевих органів влади організувати й провести в стислі строки вибори; нестача коштів і друкованих матеріалів для агітаційної роботи; незрозумілість програмних положень українських партій більшій частині населення; зневіра населення в тому, що Установчі збори розв'яжуть усі соціальні й економічні проблеми, тим більше, що люди вже мали сумний досвід Всеросійських Установчих зборів.

Вибори до Всеросійських і Українських Установчих зборів мали для державотворчої діяльності УСДРП важливе значення, оскільки давали змогу: 1) визначитися з рівнем свого впливу на українське суспільство; 2) перевірити відповідність програмних положень з реаліями життя; 3) ознайомити виборців України з різними варіантами розв'язання соціально-економічних, політичних і національних проблем.

Вибори до Всеросійських і Українських Установчих зборів мали в Україні свої особливості. Так, вибори до Всеросійських зборів проходили в умовах, коли лідери УСДРП ще відстоювали принцип федеративного зв'язку з Росією, точно не визначилися з своїм ставленням до більшовиків, а більшість виборців ще поклала певні надії на розв'язання своїх проблем мирним шляхом.

Під час виборів до Українських Установчих зборів змінилися як політична ситуація в країні, так і стан внутрішньопартійного життя. Ці вибори проходили в умовах збройного протистояння

в Україні двох форм влади: національно-демократичної (в особі Центральної Ради) і інтернаціонально-диктаторської (яку репрезентував в Україні Народний Секретаріат, сформований I Всеукраїнським з'їздом Рад у Харкові). Всередині УСДРП під впливом тактичних успіхів більшовиків і посилення їхнього впливу активізувався процес виділення «лівих» груп, які виступили з підтримкою ідеї створення органів влади за класовою ознакою, що перешкоджало цим партіям проводити єдину лінію щодо Установчих зборів під час виборчої кампанії. Негативної шкоди авторитетові українських соціал-демократів серед виборців, заподіяла боротьба угруповань між собою, де використовувалися непарламентські методи. Значно ускладнило ситуацію з виборами і те, що починалися вони в умовах автономної України, а закінчувалися, коли Україна стала незалежною державою, що не відповідало статтям закону про вибори до Установчих зборів УНР. 21 січня 1918 р. Центральною Радою було видано закон про тимчасове припинення виборчого діловодства для попереднього розподілу депутатських місць, щоб скликати Установчі Збори 2 лютого. Але захоплення Києва більшовиками не дало змоги це зробити. Нарком освіти радянського уряду В. Задонський прямо заявив М. Морозу, що «Українські Збори збиратися не будуть» [17].

Після повернення Центральної Ради до Києва, 27 березня у Малій Раді М. Мороз доповідав про стан виборчої справи і результати виборів до Установчих Зборів України. За його словами вибори визнавалися дійсними у 6-и округах, де було обрано 208 депутатів з 303, що давало право Центральній Раді скликати Установчі Збори. 11 квітня було ухвалено скликати Установчі Збори 12 травня. Проте скликати їх не вдалося через гетьманський заколот. 8 липня 1918 р. було видано наказ Гетьмана за № 87 «Про припинення діяльності Головної Комісії по справах виборів до Установчих Зборів УНР» [18].

Коли, після перемоги над Гетьманом, українські партії знову стали до влади, вони відкинули ідею розбудови української держави на загальнодемократичних принципах, як буржуазних, і висунули принцип формування владних установ за класовою ознакою у вигляді Трудового Конгресу.

1. Робітнича газета. Орган УСДРП (Київ). — 1917. — 30 березня.

2. Робітнича газета. Орган УСДРП (Київ). — 1917. — 1 квітня.

3. Наше право — Орган Катеринославського комітету УСДРП. — 1917. — 12 вересня.
4. Робітнича газета. (Київ). — 1917. — 1 жовтня.
5. Робітнича газета. (Київ). — 1917. — 4 жовтня.
6. IV Конгрес УСДРП. — К. — 1917. — С. 4–5.
7. Робітнича газета. — Київ. — 1917. — 29 жовтня.
8. Народна воля. — Орган УПСР і Селянської Спілки. — Київ. — 1917. — 4, 5, 14, 22 жовтня.
9. Вісник Генерального Секретаріату УНР. — 1917. — №2.
10. Вісті Головної Комісії по справах виборів до Установчих зборів УНР. — 1917. — 7 грудня.
11. Закон про вибори до Установчих зборів УНР. — К. — 1917. — 16 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України (ЦДАВО) — Ф. 1133. — Головна Комісія по справах виборів до Установчих зборів УНР. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 403.
13. Известия Подольской Окружной по делам о выборах в Учредительное собрание Комиссии. — Винница. 1917. — 28 ноября.
14. Робітнича газета. — Київ. — 1917. — 13 грудня.
15. Рубинштейн Н.Л. К истории Учредительного собрания. Н. Л. Рубинштейн. — М., 1938. — С. 116.
16. Робітнича газета. — Київ. — 1918. — 9 січня.
17. ЦДАВО України. — Ф. 1133. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 365.
18. ЦДАВО України. — Ф. 1133. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 64–70; Боротьба. — 1918. — 8, 12, 25, 31 березня; 13 квітня.